

Procesy demograficzne w Tadżykistanie³⁴⁴

Tadżykistan jest jedną z najbiedniejszych republik byłego ZSRR³⁴⁵ o znaczącym potencjale demograficznym. W 2018 roku przyrost naturalny republiki kształtował się na poziomie 22,0%, 71% populacji stanowiły osoby do 34 roku życia³⁴⁶, natomiast zasoby pracy wyniosły blisko 60%³⁴⁷. Prognozy ONZ wskazują, że w 2050 r. liczba mieszkańców tego państwa z obecnych 9,4 mln może wzrosnąć do 14,5 mln³⁴⁸. Z uwagi na słabo rozwiniętą gospodarkę³⁴⁹ oraz sytuację na rynku pracy³⁵⁰ Tadżykistan nie może w pełni wykorzystać swojego potencjału demograficznego. Pomimo, iż średni wzrost PKB w latach 2007 - 2017 był na poziomie 6,8%, to nie udało się stworzyć odpowiedniej liczby miejsc pracy dla przybywających w szybkim tempie nowych pracowników³⁵¹. Skutkiem tego jest wzmożona

³⁴⁴ Prace na artykule zostały zakończone w czerwcu 2020 r.

³⁴⁵ PKB per capita w 2018 r. w Tadżykistanie wyniosło 826,6 UDS. Dla porównania w Kirgistanie (1281,4 UDS), Uzbekistanie (1532,4 UDS), Turkmenistanie (6966,6 UDS), Kazachstanie (9812,6 UDS). Dane za: *GDP per capita (current US\$) - Tajikistan, Uzbekistan, Kyrgyz Republic, Turkmenistan, Kazakhstan*, World Bank Data, 2018, za: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=TJ-UZ-KG-TM-KZ> (10.04.2020).

³⁴⁶ Należy wskazać, że z tak szybkim przyrostem naturalnym wiążą się problemy związane m.in. z niewydolnością systemu opieki społecznej i medycznej. Z danych za 2018 r. wynika, iż w Tadżykistanie jest 490 szpitali, 1711 placówek medycznych, na 10000 osób przypada 20,9 lekarzy i 59,2 osoby personelu medycznego. Zob. *Основные показатели развития здравоохранения, 1991-2018*, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.

³⁴⁷ Zob. *Основные демографические показатели, 1991-2018*, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.

³⁴⁸ Zob. *World Population Prospects, 2017 Revision. Volume I: Comprehensive Tables*, Department of Economic and Social Affairs Population Division, United Nations, New York 2017, s. 21.

³⁴⁹ Głównymi gałęziami gospodarki są rolnictwo, przemysł i handel, które w 2019 r. stanowiły w strukturze PKB Tadżykistanu odpowiednio 19,8%, 17,4% i 15,1%. Zob. *Краткая информация о текущей ситуации в экономике Республики Таджикистан за 2019 год*. <https://www.medt.tj/ru/makroekpnpmika/sostoyanie/1203-nati-a-oi-rushdi-i-timoiyu-i-tisodii-um-urii-to-ikiston-dar-nimsoli-yakumi-soli-2019> (10.04.2020).

³⁵⁰ Według danych Międzynarodowej Organizacji Pracy stopa bezrobocia w 2019 r. wyniosła 11,02%. Zob. *Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate) - Tajikistan*, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=TJ> (28.03.2020). Szczególnie trudna jest sytuacja ludzi młodych (15-24). Stopa bezrobocia w tej kategorii osób w 2019 r. wyniosła 20,57%. Zob. *Tajikistan: Youth unemployment rate from 1999 to 2019*, <https://www.statista.com/statistics/813092/youth-unemployment-rate-in-tajikistan/> (10.04.2020).

³⁵¹ W latach 2007 - 2017 roczny wzrost liczby miejsc pracy był na poziomie 1,1% (23 364), podczas gdy populacja w wieku produkcyjnym wzrosła o ok. 3% (łącznie 1,3 miliona osób). Zob. *Tajikistan. Country*

migracja ludności, która w ostatnich latach nabrała charakteru masowego, a transfery pieniężne migrantów ratują budżet państwa i gospodarstw domowych³⁵².

Autor zdecydował się na podjęcie tematu procesów demograficznych w Tadżykistanie z nadzieją na wypełnienie luki w badaniach w tym obszarze³⁵³. Wpływ na wybór tematyki miały także obserwacje poczynione w trakcie udziału w realizacji projektu pt. „Tajikistan III w ramach Inicjatywy MIEUX”³⁵⁴ prowadzonego przez International Centre for Migration Policy Development w latach 2017 - 2019. W opracowaniu podjął próbę opisu ważniejszych czynników rzutujących na procesy demograficzne w niepodległym Tadżykistanie. Swoje rozważania rozpoczyna od charakterystyki ważniejszych wskaźników demografii Tadżyckiej SRR, a następnie diagnozuje tendencje i specyfikę zmian w populacji już niepodległego Tadżykistanu.

Demografia w Tadżyckiej SRR

W 1925 r. w Tadżyckiej Autonomicznej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (powstałej w 1924 r. w składzie Uzbeckiej SRR)³⁵⁵ zamieszkiwało 990 tys. 900 osób, natomiast w 1959 r. było to już 1 mln 979 tys. ludności. W ciągu 34 lat populacja republiki wzrosła blisko dwukrotnie. Dynamiczny wzrost ludności można było zaobserwować w kolejnych dekadach. W 1970 r. republika liczyła 2 mln 899 tys. osób (wzrost na poziomie

Economic Memorandum. Nurturing Tajikistan's Growth Potential. Macroeconomics, Trade and Investment Global Practice, Europe and Central Asia Region. Washington 2019. s. xiv i xv.

³⁵² Według danych Centralnego Bank Rosji w I kwartale 2019 r. suma środków przekazanych przez migrantów pracujących w Rosji wyniosła 111,792 mln UDS. Należy jednak mieć na uwadze, że największa suma przekazów pieniężnych przypada na II i III kwartał. Jest to wynikiem charakteru migracji Tadżyków, która jest przede wszystkim sezonowa. Warto odnotować, że dysproporcja jaka miała miejsce jeszcze parę lat temu pomiędzy poszczególnymi kwartałami w przypadku wielkości przekazów pieniężnych nie jest już tak duża. Dla przykładu w 2018 r. wielkość przekazów w podziale na kwartały wynosiła: I kw. - 157,673 mln USD, II kw. - 240,561 mln UDS, III kw. - 253,758 mln USD, IV kw. - 182,60 mln USD. Natomiast w 2014 r.: I kw. - 644,00 mln USD, II kw. - 1024,41 mln USD, III kw. - 1348,00 USD, IV kw. - 814,38 mln USD. Zob. *Переводы из России, осуществленные через системы денежных переводов I квартала 2014 г. по IV квартал 2018 г.*, za: http://www.cbr.ru/statistics/macro_itm/tg/ (10.04.2020). W 2017 r. środki przekazane przez migrantów stanowiły aż 38% PKB. Zob. *Таджикистан: Экономический меморандум по стране 2019*, za: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/infographic/2019/08/30/tajikistan-cem-2019> (10.04.2020).

³⁵³ Jedynym naukowym opracowaniem w języku polskim poświęconym demografii Tadżykistanu jest rozdział pt. *Procesy demograficzne* napisany przez Tadeusza Bodio, Sadułlo Isłomowa, Witolda Śmidowskiego, w książce pt. T. Bodio (red.), *Tadżykistan, Historia, społeczeństwo, polityka*, Warszawa, 2002.

³⁵⁴ *MIEUX (Migration EU eXpertise)* to narzędzie działające na zasadzie *peer-to-peer*, które wspiera kraje partnerskie i organizacje regionalne w lepszym zarządzaniu migracją i mobilnością poprzez zapewnianie szybkiej, dostosowanej do potrzeb pomocy. Od 2009 r. ponad 100 krajów skorzystało z działań *MIEUX* na rzecz budowania zdolności migracyjnych. *MIEUX* jest finansowana przez Unię Europejską.

³⁵⁵ 16 października 1929 r. III Nadzwyczajny Zjazd Rad ZSSR zatwierdził Deklarację ws. Przemianowania Tadżyckiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w Tadżycką Socjalistyczną Republikę Radziecką.

przekraczającym 107% na przestrzeni zaledwie 11 lat), w 1979 r. - prawie 3 mln 806 tys. (wzrost o ponad 31% w ciągu 10 lat), a w 1989 r. ponad 5 mln 90 tys. (wzrost ok. 34 %) ³⁵⁶.

Interesująco przedstawiał się udział ludności wiejskiej i miejskiej w dynamice demograficznej. Otóż dane za lata 1925 - 1989 ujawniają znaczące dysproporcje w danym zakresie. Z danych za 1925 r. wynika, że liczba ludności miejskiej wynosiła 86 tys. 300 osób, a wiejskiej 904 tys. 600 osób. Natomiast w 1989 r. odpowiednio 1 mln 655 tys. 105 i 3 mln 437 tys. 498 osób. Od 1925 r. do 1970 r. obserwuje się zwiększający się udział populacji ludności miejskiej w całej populacji, który był efektem polityki przemysłowej w Tadżyckiej SRR. W rezultacie nastąpił rozwój miast i rozpoczął się szybko postępujący proces urbanizacyjny. Wiązał się on z skupieniem produkcji przemysłowej w dużych miastach, tworzeniem licznych osiedli typu miejskiego w obszarach nowego zagospodarowania i z masowym przesiedlaniem ludności ze wsi do miast ³⁵⁷. Z urbanizacją korelował proces industrializacji, który również wiązał się z przesiedleniem ludności (m.in. inżynierów, techników), tym razem z bardziej rozwiniętych części ZSRR ³⁵⁸. Od połowy lat 70. udział procentowy ludności miejskiej w populacji republiki zaczął spadać by 1989 r. osiągnąć nieco ponad 32% ³⁵⁹.

Jeśli chodzi o wskaźnik liczby kobiet przypadających na 100 mężczyzn, to w danym okresie systematycznie on spadał, z poziomu 105,3 do 101,3. Biorąc natomiast pod uwagę strukturę populacji według płci, to można zauważyć, że udział kobiet przeważał, choć zarysowywała się tu tendencja spadkowa. W 1979 r. udział kobiet wynosił 50,6% a mężczyzn 49,4%, natomiast w 1989 r. 50,3% kobiet do 49,6% mężczyzn ³⁶⁰.

³⁵⁶ Dane za 1925 r. za: *Демографический ежегодник Республики Таджикистан*, Душанбе 2019, s. 22. Dane z lat 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 za: *Всесоюзная перепись населения 1939 года, Всесоюзная перепись населения 1959 года, Всесоюзная перепись населения 1970 года, Всесоюзная перепись населения 1979 года, Всесоюзная перепись населения 1989 года*; Natomiast Bank Światowy podaje nieco inne dane np. w 1960 r. - 2,087 mln osób, w 1970 r. - 2,930 mln osób, w 1980 r. - 3,905 mln osób a w 1989 r. - 5,149 mln osób. Zob. *World Bank Data*, <https://data.worldbank.org/country/tajikistan> (16.04.2020).

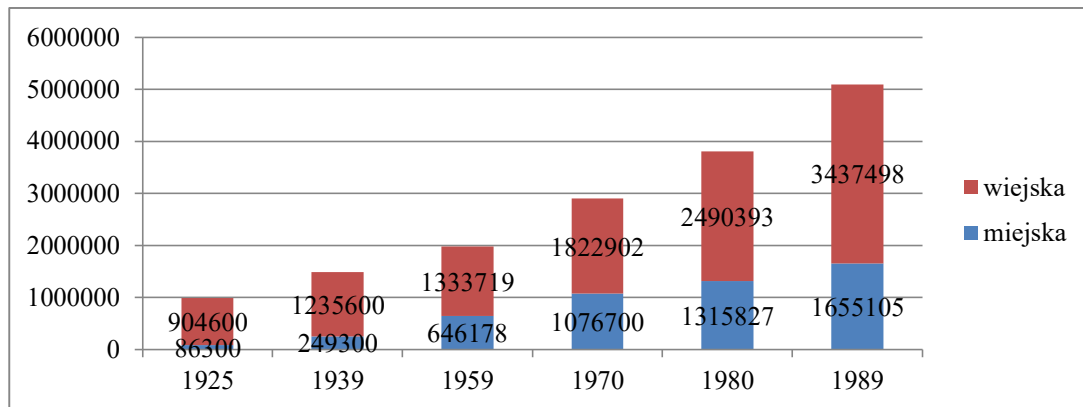
³⁵⁷ Zob. *Урбанизация в Центральной Азии: вызовы, проблемы и перспективы. Аналитический доклад 2013/03*, ЦЭИ, ЭСКАТО и ПРООН, Ташкент 2013, s. 17.

³⁵⁸ W rezultacie w latach 50. i 60. powstał tzw. binarny system rozmieszczenia populacji. W miastach koncentrowała się głównie ludność spoza Tadżykistanu, która zajmowała kluczowe stanowiska w administracji i zarządzaniu przedsiębiorstwami. Natomiast rdzenni mieszkańcy przeważnie mieszkali na obszarach wiejskich. Zob. *Урбанизация в Центральной...*, *op. cit.* s. 19.

³⁵⁹ Zob. *Демографический ежегодник...*, *op. cit.*, s. 30.

³⁶⁰ *Ibidem*.

Wykres 1. Dynamika wzrostu populacji ludności zamieszkującej w latach 1925 - 1989 na terytorium Tadżykistanu - w podziale na ludność miejską i wiejską



Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: dane za 1925 r. za: *Демографический ежегодник...*, op. cit. s. 22. Dane z lat 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 za: *Всесоюзная перепись населения 1939 года, Всесоюзная перепись населения 1959 года, Всесоюзная перепись населения 1970 года, Всесоюзная перепись населения 1979 года, Всесоюзная перепись населения 1989 года.*

Wysoka dynamika przyrostu populacji Tadżyckiej SRR w pierwszych latach jej funkcjonowania wynikała przede wszystkim z powiększenia się jej terytorium³⁶¹. W kolejnych, była związana z wysoką liczbą urodzeń dzieci (współczynnik dzietności w 1960 r. - 4,51; 1970 - 6,13; 1976 - 6,32, 1981- 5,66; 1986 - 5,61; 1990 - 5,09), wydłużającą się średnią długością życia (wzrost z 66,1 lat w 1978 do 70,5 lat w 1991 r.) oraz poprawą opieki zdrowotnej³⁶². W tym kontekście warto zwrócić uwagę na politykę władz radzieckich w odniesieniu do płci w tym macierzyństwa. Korelowała ona i była pod wieloma względami zgodna z wyobrażeniami i zwyczajami narodów Azji Centralnej, w szczególności Tadżyków, gdzie macierzyństwo – jak pisze S. Kasymowa – stanowiło rdzeń kategorii „kobieta”. Cięża i poród nie były prywatną sprawą kobiety; nie mogła ona samodzielnie decydować o czasie i liczbie ciąż³⁶³. Dodatkowo, elementem który również miał wpływ na wysoką liczbę urodzeń w Tadżyckiej SRR była tradycja posiadania wielodzietnej rodziny³⁶⁴.

T. Bodio, S. Isłomow, W. Śmidowski wskazują, że procesy demograficzne w czasach radzieckich Tadżykistanu bardzo mocno korelowały z procesami socjopolitycznymi. Na splot

³⁶¹ W 1929 r. do Tadżyckiej ASSR został przyłączony obwód Chodżentu (250,8 tys. mieszkańców) oraz inne terytoria (1 mln 100 tys. osób).

³⁶² Zob. T. Bodio, S. Isłomow, W. Śmidowski, *Procesy demograficzne*, [w:] *Tadżykistan, Historia, społeczeństwo, polityka*, T. Bodio (red.), Warszawa 2002, s. 293.

³⁶³ Ponadto należy mieć na uwadze, że władze radzieckie ograniczały również prawo kobiet do aborcji, a w latach 1930 - 1950 zniosły je wogóle. Zachęcały również moralnie i materialnie do posiadania dużej rodziny. Zob. С. Касымова, *Традиция многодетного материнства у таджиков в контексте гендера и времени*. Вестник Евразии. №4 (34). М., 2006, s. 64 i 65.

³⁶⁴ Prezydent Tadżykistanu Emomali Rachmon posiada 9 dzieci.

tych czynników nakładały się także uwarunkowania historyczne, polityczne, kulturowe, religijne, gospodarcze i geograficzne³⁶⁵.

Warto zwrócić uwagę na strukturę narodowościową. Z danych spisu powszechnego z 1939 r. wynika, że republika była zamieszkiwana przez 883 tys. 966 Tadżyków, 353 tys. 478 Uzbeków, 134 tys. 916 Rosjan. Natomiast pozostałe narodowości łącznie liczyły 112 tys. 80 osób³⁶⁶. W 1959 r. liczba rdzennych Tadżyków zwiększyła się do 1 mln 51 tys. 164 osób, a Uzbeków do 454 tys. 433 osób, zaś Rosjan do 262 tys. 610 osób. Populacja pozostałych narodowości wzrosła do ponad 282 tys. osób³⁶⁷.

Ze spisu w 1970 r. wynika, iż liczba Tadżyków wzrosła do 1 mln 629 tys. 920 osób, Uzbeków do 665 tys. 662, a Rosjan do 344 tys. 109 osób, natomiast pozostałych narodowości spadła do poziomu 259 tys. 911 osób³⁶⁸. Spis z 1979 r. pokazuje, że utrzymał się trend wzrostowy populacji Tadżyków (2 mln 237 tys. 048), Uzbeków (873 tys. 199) i Rosjan (395 tys. 089). Odnotowano także wzrost liczby pozostałych grup narodowościowych do 300 tys. 884 osób³⁶⁹. Ostatni spis powszechny przeprowadzony w ZSRR był w 1989 r. Zawarte w nim dane ujawniają, że w ciągu 10 lat nastąpił bardzo duży wzrost liczby Tadżyków - 3 mln 172 tys. 420. Liczba Uzbeków i przedstawicieli ponad 100 innych narodowości i grup etnicznych również uległa zwiększeniu osiągając odpowiednio 1 mln 197 tys. 841 i 333 tys. 861 osób. Odnotowano natomiast spadek Rosjan do 388 tys. 481 osób³⁷⁰.

W 1959 r. w strukturze narodowościowej republiki Tadżykowie stanowili 53%, zaś w 1989 r. 62%. Udział Uzbeków w latach 1959 - 1989 utrzymywał się na podobnym poziomie (ok. 23%), zaś spadł udział Rosjan i pozostałych narodowości odpowiednio z 9% w 1959 r. do ponad 7,6% w 1989 r. oraz z 7,55% w 1959 r. do 6,56% w 1989 r.³⁷¹ (zob. Tabela 1).

Interesująca jest dynamika zmian populacji poszczególnych narodowości na tle całej populacji w republice. Wysoki odsetek populacji rdzennych narodowości (Tadżyków i Uzbeków), którzy zachowali tradycję wielodzietności, przyczyniał się do utrzymania stosunkowo wysokiego wskaźnika urodzeń. Między spisami powszechnymi w latach 1959 - 1989 liczba ludności republiki wzrosła o 157,27%, natomiast Tadżyków aż o 201,8%,

³⁶⁵ Zob. T. Bodio, S. Iśłomow, W. Śmidowski, *Procesy demograficzne*, op. cit. s 293.

³⁶⁶ Tadżycką SRR zamieszkiwało od blisko 80 narodowości w 1939 r. do ponad 120 w 1989 r. Dane za: *Всесоюзная перепись...1939 i Всесоюзная перепись...1989*.

³⁶⁷ Dane za: *Всесоюзная перепись... 1959*.

³⁶⁸ Dane za: *Всесоюзная перепись...1970*.

³⁶⁹ Dane za: *Всесоюзная перепись...1979*.

³⁷⁰ Dane za: *Всесоюзная перепись...1989*.

³⁷¹ Wyliczenia własne na podstawie: *Всесоюзная перепись...1959 i Всесоюзная перепись...1989*.

Uzbeków o 163,9%, a Rosjan posiadających niewielką liczbę dzieci wzrosła o 47,93% (zob. Tabela 1).

Tabela 1. Udział wybranych narodowości w populacji Tadżykistanu w latach 1939 – 1989 (%)

Narodowość	1939	1959	1970	1979	1989
Tadżycy	59,55	53,00	56,22	58,77	62,29
Uzbecy	23,90	23,00	22,96	22,94	23,52
Rosjanie	9,0	13,26	11,86	10,39	7,63
Pozostałe narodowości	7,55	10,74	8,96	7,9	6,56

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Всесоюзная перепись...1939., Всесоюзная перепись...1959., Всесоюзная перепись...1970., Всесоюзная перепись...1979., Всесоюзная перепись...1989.*

Demografia Tadżykistanu w pierwszej dekadzie niepodległości

Rozpad ZSRR doprowadził do ogromnego przepływu ludności³⁷², m.in. skutkowałam migracją do historycznych ojczyzn (głównie do Rosji i Niemiec, w przypadku Tatarów krymskich - na Ukrainę) lub republik prowadzących aktywną politykę repatriacji mniejszości narodowych (np. do Polski i Izraela)³⁷³.

Lata 90. XX wieku cechowały się dalszym wzrostem populacji republiki. Trzeba jednak podkreślić, że wzrost ten nie był już tak dynamiczny, jak w czasach radzieckich. Podczas gdy w 1991 r. Tadżykistan zamieszkiwało ponad 5,5 mln osób, w 2000 r. było to już ponad 6,2 mln osób (wzrost o "zaledwie" 12,7%, podczas gdy dekadę wcześniej odnotowano wzrost populacji o ponad 34%). W latach 1991 - 2001 średnie tempo przyrostu naturalnego wynosiło 1,85%, podczas gdy w latach 1980 - 1990 było ono na poziomie 3%³⁷⁴.

Można wyróżnić wiele przyczyn pogorszenia się poziomu życia i wzrostu ubóstwa wśród ludności, które przełożyły się na sytuację demograficzną Tadżykistanu w latach 90. XX w. Wśród nich można wymienić m.in. dramatyczną w skutkach wojnę domową w latach 1992 - 1997 (zwaną niekiedy wojną pięciu klanów), która ujawniła niezwykle skomplikowane podziały socjopolityczne skutkujące konfliktem zbrojnym między dominującymi grupami

³⁷² А. Вишневецкий podaje, że w po upadku ZSRR 65 mln osób pozostało poza granicami swoich ojczyzn. Zob. А. Вишневецкий, *Демографический кризис в странах СНГ*, Население и общество, 2005, № 197 - 198. http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/s_map.php (20.04.2020).

³⁷³ Zob. *Демографическая ситуация в Таджикистане. Естественное и механическое движение населения и его социальные последствия*. Центральная Азия и Кавказ, https://www.cac.org/datarus/st_08_bush_4.shtml (20.04.2020).

³⁷⁴ Zob. Т. Bodio, S. Isłomow, W. Śmidowski, *Procesy demograficzne*, op. cit., s. 293.

etnopolitycznymi³⁷⁵. Trwający pięć lat konflikt zaciążył na transformacji gospodarczej, na którą nakładały się także konsekwencje zerwania powiązań gospodarczych z republikami byłego ZSRR³⁷⁶. Czynnikiem, które również oddziaływały na sytuację społeczno-demograficzną był kryzys gospodarczy w drugiej połowie lat 90. XX w. oraz migracja ludności będąca następstwem powyższych wydarzeń, które odcisnęły silne piętno na mentalności lokalnej ludności³⁷⁷.

W wojnie domowej, według różnych szacunków, zginęło ok. 100 tys. osób, za zaginionych zostało uznanych kolejne 100 tys., natomiast ponad 1 mln ludzi opuściło Tadżykistan³⁷⁸. Większość z migrantów wróciła po wojnie do Tadżykistanu. Według R. S. Bobochonowa do połowy października 1997 r. ponad 90% uchodźców wróciło do republiki³⁷⁹. Z kolei straty gospodarcze tylko w latach 1992 - 1993 – jak pisze M. Lang – były szacowane przez władze Tadżykistanu na sumę 7 mld USD³⁸⁰. Spadek PKB, jaki miał miejsce w wyniku wojny, na co wskazuje N. Kajumow – przybrał rozmiary katastrofalne. W latach 1991 - 1996 PKB Tadżykistanu zmniejszył się o ponad 60%³⁸¹.

Warto odnotować, że wojna domowa wywarła ogromny wpływ również na społeczeństwo w wymiarach psychopolitycznym i kulturowym. Interesującej analizy w tym zakresie dokonali T. Bodio i I. Asadułaew³⁸². Wskazują oni, że zakończenie wojny domowej było dla społeczeństwa Tadżykistanu wyzwaniem egzystencjalnym. Sam zaś konflikt i jego koszty psychospołeczne zrodził kulturę antywojny³⁸³. Badacze zwracają uwagę, że rodząca się w Tadżykistanie nowa kultura polityczna stwarzała warunki dla konsolidacji narodowej oraz budowy świeckiego, demokratycznego państwa prawa³⁸⁴. Z dzisiejszej perspektywy widać wyraźnie, że nie zostały one efektywnie spożytkowane.

³⁷⁵ Bardzo dobrej analizy przyczyn, przebiegu, procesu pokojowego i skutków wojny domowej dokonał M. Lang. Zob. M. Lang, *Wojna domowa i proces pokojowy w Tadżykistanie*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia...*, op. cit. Warszawa 2002.

³⁷⁶ Zob. T. Bodio, S. Iśłomow, W. Śmidowski, *Procesy demograficzne*, op. cit., s. 293.

³⁷⁷ Na podstawie rozmów autora niniejszego artykułu z przedstawicielami administracji państwowej Tadżykistanu, a także mieszkańcami Tadżykistanu.

³⁷⁸ J. Lang podaje liczbę uchodźców i przesiedleńców wewnętrznych Tadżykistanu sięgającą 1,2 mln osób. Zob. J. Lang, *Tadżykistan: chroniczna stagnacja*, Kometaż OSW, 2016.

³⁷⁹ Zob. P. C. Бобохонов, *Миграционные процессы в Таджикистане (XX в.) и России*, Политика и общество- Но4 (88), 2012.

³⁸⁰ Zob. M. Lang, *Wojna domowa...*, op. cit. s. 181.

³⁸¹ Zob. N. Kajumow, *W kierunku gospodarki rynkowej*, s. 419 w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia...*, op. cit. Warszawa 2002.

³⁸² Zob. I. Asadułaew, T. Bodio, *Psychopolityczne i kulturowe następstwa wojny domowej* w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia...*, op. cit. Warszawa 2002.

³⁸³ Zob. I. Asadułaew, T. Bodio, *Psychopolityczne i kulturowe...*, op. cit., s. 186-187.

³⁸⁴ Zob. I. Asadułaew, T. Bodio, *Psychopolityczne i kulturowe...*, op. cit., s. 195.

Jak sygnalizowano, na konflikt w Tadżykistanie składał się również kryzys gospodarczy, który spotęgował i tak już ekstremalnie trudną sytuację Tadżykistanu. D. Rosati zwraca m.in. uwagę, że kryzysowi towarzyszyła inflacja³⁸⁵, która doprowadziła do wzrostu cen o ponad 1000%. Realne dochody mieszkańców zmniejszyły się o 90%³⁸⁶.

Trudna sytuacja w Tadżykistanie w pierwszej dekadzie po uzyskaniu suwerenności, wywarła wpływ na demografię, co jest m.in. widoczne na wskaźniku średniej długości życia mieszkańców. W latach 1991 - 2000 wahała się ona pomiędzy 70,1 a 68,2 lat. Najniższa średnia długość życia dla kobiet i mężczyzn przypadła na lata 1993 - 1994 tj. w trakcie i niedługo po zakończeniu otwartej fazy wojny domowej. Dla kobiet średnia długość życia wynosiła 68,1 lat, dla mężczyzn było to 56,4 lata. Na czas wojny przypada również największa liczba zgonów wśród mężczyzn w wieku produkcyjnym³⁸⁷. Dopiero w drugiej połowie lat 90. XX w. zaczęła rosnąć średnia długość życia mężczyzn i kobiet (zob. Tabela nr 2). Wydarzenia w dekadzie niepodległości również rzutowały na inne wskaźniki demograficzne, w tym spadek dzietności i wysoką śmiertelność dzieci poniżej pięciu lat³⁸⁸.

Tabela 2. Średnia długość życia mężczyzn i kobiet w latach 1991 - 2000

Rok	Średnia dla całej populacji	Średnia dla mężczyzn	Średnia dla kobiet
1991	70,1	67,3	72,9
1992	68,2	65,4	71,1
1993	61,8	56,4	68,1
1994	65,0	62,5	67,6
1995	66,1	63,5	68,9
1996	68,8	64,0	69,8
1997	67,6	64,9	70,5
1998	68,1	65,7	70,5
1999	68,6	66,3	70,9
2000	68,2	66,1	70,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Основные демографические...*, op. cit.

³⁸⁵ Warto zwrócić uwagę, na to co D. Rosati wskazuje w swoim artykule, że w latach 90-tych ubiegłego wieku w Tadżykistanie miały miejsce aż trzy inflacje.

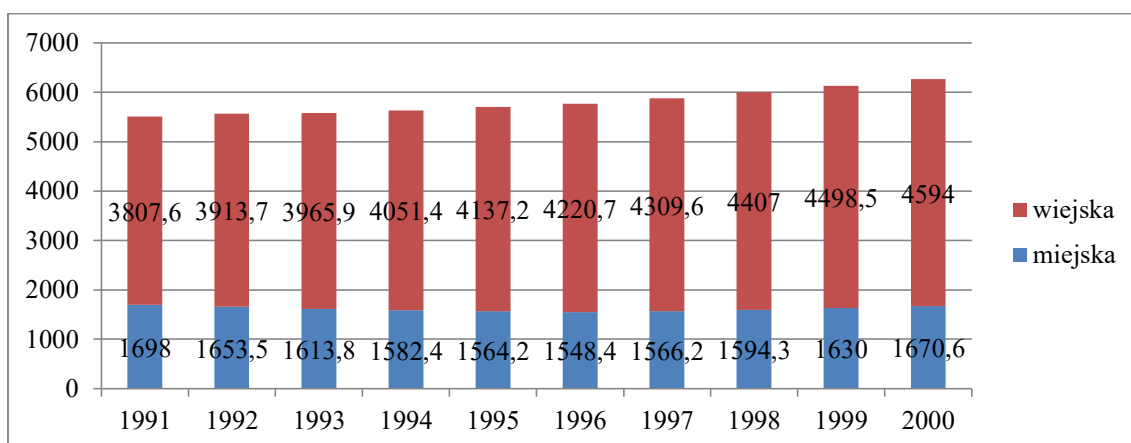
³⁸⁶ Zob. D. Rosati, *Średniokresowa strategia przekształceń strukturalnych, ożywienia gospodarki i reform* w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia...*, op. cit. Warszawa 2002.

³⁸⁷ Ponadto L. Sokolowa zwraca uwagę, iż 1993 r. w związku z konfliktem zbrojnym wzrosła śmiertelność z tytułu wypadków: zabójstw i samobójstw a także innych zdarzeń zewnętrznych. Людмила Соколова, *Демографическое развитие Республики Таджикистан в переходный период*, Центральная Азия и Кавказ, https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_05_sokolova.shtml (22.04.2020).

³⁸⁸ Średnia dla Tadżykistanu z lat 1990-1995 jeśli chodzi śmiertelność dzieci do lat pięciu w Tadżykistanie była najwyższa wśród wszystkich republik środkowoazjatyckich i wynosiła 114 na 1000. Dla Kazachstanu było to 61 na 1000, Kirgistanu - 72 na 1000, Turkmenistanu - 96 na 1000, Uzbekistanu - 74 na 1000. Dane za: *World Population Prospects, 2017 Revision. Volume I: Comprehensive Tables*, Department of Economic and Social Affairs Population Division, United Nations, New York, 2017, s. 218.

Lata 90. XX w. to także zmiany w strukturze ludności miejskiej i wiejskiej. Nadal następował wzrost liczby mieszkańców wsi, natomiast liczba mieszkańców miast spadała. Spowodowało to jeszcze większą różnicę w procentowym udziale obydwu kategorii w całej populacji Tadżykistanu. Jeśli w 1991 r. podział ten wyglądał następująco: 30,8% - ludność miejska, 69,2 - ludność wiejska, to w 2000 r. udział ludności miejskiej w całej populacji państwa zmniejszył się do poziomu 26,4% przy wzroście udziału ludności wiejskiej do 73,6%. Można więc skonstatować, że jedną z charakterystycznych cech procesów demograficznych lat 90. XX w. była zwiększająca się dysproporcja pomiędzy liczbą ludności wiejskiej a liczbą ludności miejskiej. Wpływ na to miał nie tylko większy przyrost naturalny ludności wiejskiej, ale również migracja ludności miejskiej na wieś, która była związana z postępującą dezurbanizacją w Tadżykistanie³⁸⁹.

Wykres 2. Dynamika populacji ludności zamieszkującej w latach 1991 - 2000 na terytorium Tadżykistanu - w podziale na ludność miejską i wiejską



Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Основные демографические...*, op. cit.

W pierwszej dekadzie niepodległości Tadżykistanu można było również obserwować tendencję do dalszego spadku udziału kobiet w strukturze populacji. W 1991 r. udział kobiet wynosił 50,2% a mężczyzn 49,8%, w 1995 r. proporcje te się wyrównały i utrzymywały do 1998 r. Rok później zaczęły się one zmieniać na korzyść mężczyzn (zob. Tabela 3).

³⁸⁹ Dezurbanizacja w latach 90. XX w. Tadżykistanie była skutkiem wojny domowej i kryzysu społeczno-gospodarczego, któremu towarzyszyło masowe przesiedlenie ludności zarówno wewnątrz kraju, jak i za granicę. W szczególności okres 1991-2001 charakteryzuje się dwiema falami migracji z Tadżykistanu ludności rosyjskojęzycznej, z których większość mieszkała w miastach. Pierwsza fala migracji miała miejsce w latach 1990-1991, zaraz po rozpadzie ZSRR. Powodem drugiej znacznie większej fali migracji w latach 1992-1995 była wojna domowa w Tadżykistanie. Zob. *Урбанизация в Центральной...*, op. cit. s. 23.

Tabela 3. Udział kobiet i mężczyzn w populacji Tadżykistanu w latach 1991 - 2000 (%)

Rok	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Kobiety	50,2	50,2	50,1	50,1	50,0	50,0	50,0	50,0	49,1	49,1
Mężczyźni	49,8	49,8	49,9	49,9	50,0	50,0	50,0	50,0	50,1	50,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Демографический ежегодник...*, op. cit. s. 30.

Kolejną osobliwością procesów demograficznych w latach 90. XX wieku w Tadżykistanie były zmiany w strukturze narodowościowej z korzyścią dla Tadżyków. Ze spisu ludności z 1989 r. wynika, że Tadżycy stanowili ok. 62,3%, Uzbegy 23,5%, Rosjanie 7,6%³⁹⁰. Z kolei dane za rok 2000 pokazują, że udział Tadżyków w strukturze narodowościowej republiki wynosił 79,9%, zaś Uzbeków spadł do 15,3%, a Rosjan do 1,1%³⁹¹. Wpływ na zmiany w składzie narodowościowym miała wysoka dzietność w rodzinach rdzennych Tadżyków, a nade wszystko emigracja ludności narodowości nietytularnych.

Dynamika zmian demograficznych we współczesnym Tadżykistanie

Obecna sytuacja demograficzna Tadżykistanu, podobnie jak w czasach radzieckich, charakteryzuje się wysokim wzrostem populacji. W 2000 r. populacja republiki liczyła ponad 6,2 mln mieszkańców, zaś w 2011 r. wynosiła już ponad 7,8 mln. Na koniec 2018 r. populacja osiągnęła poziom przekraczający 9,1 mln osób. Ludność miejska stanowiła blisko 2,4 mln., zaś wiejska ponad 6,7 mln ludności wiejskiej³⁹². W ciągu 8 lat populacja Tadżykistanu zwiększyła się więc o ponad 1,3 mln osób (wzrost o ponad 16,6%)³⁹³.

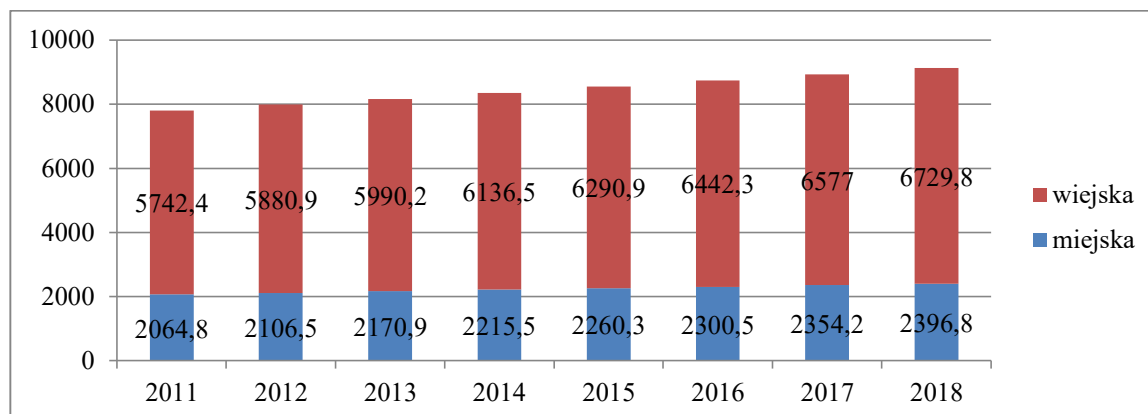
³⁹⁰ Zob. *Всесоюзная перепись... 1989*.

³⁹¹ Zob. Dane za: Glenn E. Curtis, ed. *Tajikistan: A Country Study*. Washington: GPO for the Library of Congress, 1996. <http://countrystudies.us/tajikistan/23.htm> (05.05.2020).

³⁹² Dane za: *Численность постоянного...*, op. cit.

³⁹³ Z najnowszych dostępnych danych wynika, że populacja Tadżykistanu wynosi ponad 9,4 mln osób. Zob. *Население Таджикистана*, <https://countrymeters.info/ru/Tajikistan> (15.05.2020).

Wykres 3. Dynamika populacji ludności zamieszkującej w latach 2011 - 2018 na terytorium Tadżykistanu - w podziale na ludność miejską i wiejską



Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Численность постоянного...*, op. cit.

Ruch naturalny ludności

Na ruch naturalny ludności składają się urodzenia, zgony, przyrost naturalny, małżeństwa oraz rozwody. W latach 2011 - 2018 w niewielkim stopniu zmniejszyła się liczba urodzeń - z 29,1 do 25,6 urodzeń na 1000 mieszkańców. Natomiast współczynnik przyrostu naturalnego spadł tylko nieznacznie, z 24,7% w 2011 r. do 22,0% w 2018 r., co było wynikiem dość wysokiego poziomu urodzeń na 1000 mieszkańców oraz niskiego - zgonów na 1000 mieszkańców (w 2011 r. na 1000 osób wyniosła 4,4, a w 2018 - 3,6)³⁹⁴.

Jeśli zaś chodzi o liczbę nowo urodzonych dzieci, w 2018 r. wynosiła ona 231 tys. i była wyższa niż w 2011 r., kiedy to urodziło się 224,2 tys. dzieci. Z kolei liczba zgonów spadła z 33,9 tys. w 2011 r. do 32,7 tys. w 2018 r.³⁹⁵. Wśród głównych przyczyn zgonów w 2017 r. znalazły się na pierwszym miejscu choroby układu krążenia, następnie inne choroby i nowotwory³⁹⁶. Porównując do rozkładu przyczyn zgonów z 1970 r. do tego obecnego potwierdza się teza, że Tadżykistan jest w trakcie etapu - przejścia demograficznego charakterystycznego dla krajów rozwijających się³⁹⁷.

³⁹⁴ Zob. *Основные демографические...*, op. cit.

³⁹⁵ Zob. *Основные демографические...*, op. cit.

³⁹⁶ Zob. *Демографический ежегодник...*, op. cit., s. 143.

³⁹⁷ Zob. Д. Юсупов, *Проблемы демографического развития Таджикистана*, http://www.narodnaya.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=7598%3A2018-10-04-04-10-26&Itemid=216, (15.05.2020)

Większość przyrostu ludności przypada na mieszkańców wsi, których udział w 2018 r. w populacji wyniósł 73,7%. Analizując dane dotyczące liczby mieszkańców miast i wsi (zob. Wykres 3) można zaobserwować, że udział poszczególnych kategorii od kilku ostatnich lat utrzymuje się na zbliżonym poziomie³⁹⁸.

Elementem na który warto zwrócić uwagę w kontekście szybkiego przyrostu populacji jest współczynnik dzietności w Tadżykistanie. W 2017 r. był na poziomie 3,8 dzieci na jedną kobietę³⁹⁹. Jest to oczywiście mniej niż było w czasach Tadżyckiej SRR, choć w rejonach wiejskich nadal liczba 6-7 dzieci przypadających na jedną kobietę nie jest czymś nadzwyczajnym. Badanie przeprowadzone w 2017 r. przez przedstawicielstwo Fundacji Eberta w Kazachstanie pokazało, że młodzi ludzie w Tadżykistanie chcieliby mieć między 3 a 4 dzieci⁴⁰⁰, co może wskazywać na możliwość utrzymania się trendu w najbliższych latach dotyczącego liczby 3-4 dzieci w rodzinie. Interesujące rezultaty dało inne badanie zrealizowane wśród Tadżyczek w 2017 r. Pokazało ono m.in., że różnica między pożądaną a faktyczną liczbą dzieci maleje wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia; że, różnica między pożądanym a faktyczną liczbą urodzeń jest nieco wyższa wśród kobiet mieszkających na obszarach wiejskich niż wśród tych mieszkających w miastach oraz, że różnica między pożądanymi a rzeczywistymi współczynnikami urodzeń również maleje wraz ze wzrostem poziomu życia⁴⁰¹.

Warto odnotować, iż z wielodzietnością wiąże się również kwestia planowania rodziny i zdrowia kobiet w Tadżykistanie⁴⁰². W 2019 r. władze Tadżykistanu przyjęły Państwowy program zdrowia reprodukcyjnego, który zakłada m.in. promowanie planowania

³⁹⁸ Tendencja udziału ludności miejskiej na poziomie ok. 26,5% w stosunku ludności wiejskiej ok. 73,5 w całej populacji Tadżykistanu sięga już początku lat 2000 - tych.

³⁹⁹ W 2012 r. współczynnik dzietności również wyniósł 3,8. Zob. *Таджикистан. Медико-Демографическое Исследование 2017*. Агентство по Статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе, Республика Таджикистан, Министерство Здравоохранения и Социальной Защиты Населения Республики Таджикистан, Душанбе, Республика Таджикистан, The DHS Program ICF Rockville, Maryland, USA. Душанбе 2018, s. 68.

⁴⁰⁰ Stosunkowo niewielkie różnice są pomiędzy chłopcami a dziewczętami (odpowiednio 3,44 i 3,48), jak również pomiędzy mieszkańcami wsi i miast (odpowiednio 3,51 i 3,44). Zob. *Молодежь Центральной Азии. Таджикистан. На основе социологического опроса*. Представительство Фонда им. Фридриха Эберта в Казахстане, Алматы, 2017, s. 145.

⁴⁰¹ *Таджикистан. Медико-Демографическое...*, op. cit. s. 85.

⁴⁰² Ekspersi zwracają uwagę, że istotnym problemem jest to, że najczęściej kobiety tadżyckie rodzą dzieci jedno po drugim, uniemożliwiając w ten sposób prawidłowe wyzdrowienie ciała. Konsekwencją jest osłabienie zdrowia kobiet, brak czasu i finansów aby móc w większym stopniu zadbać o dzieci jeśli chodzi o ich edukację. Zob. *Новая программа контрацепции: Минздрав взялся за таджиков, особенно за женщин*. <https://tj.sputniknews.ru/health/20190926/1029927303/tajikistan-kontratsepsiya-polovaya-etika-semiya.html> (20.05.2020)

rodziny, poprawę zdrowia kobiet, podejmowanie działań zapobiegających niechcianym ciążom⁴⁰³.

Zauważalny jest w latach 2011 - 2018 spadek zawieranych małżeństw oraz wzrost liczby rozwodów⁴⁰⁴. W 2011 r. zostało zawartych 94 tys. 730 małżeństw, podczas gdy w 2018 r. jedynie 82 tys. 647. Nastąpił również spadek wskaźnika liczby zawieranych małżeństw na 1000 osób z 12,3 w 2011 r. do 9,1 w 2018 r.⁴⁰⁵ Jeśli zaś chodzi o rozwody, w 2011 r. było ich 6 tys. 762, a w 2018 r. już 10 tys. 976. Nastąpił zatem nieznaczny wzrost wskaźnika rozwodów na 1000 osób - z 0,9 w 2011 r. do 1,1 w 2018 r.⁴⁰⁶. Świadczy to o zmianach, jakie dokonują się w społeczeństwie, które coraz chętniej przyjmuje wzorce liberalne, charakterystyczne dla świata zachodniego. Przyczyna takiego stanu rzeczy jest związana z masowymi zagranicznymi migracjami zarobkowymi⁴⁰⁷. Na zwiększającą się liczbę rozwodów, wpływ ma przede wszystkim właśnie zagraniczna migracja zarobkowa, która zdominowała w ostatnich latach krajobraz Tadżykistanu⁴⁰⁸. Głównymi przyczynami rozwodów jest przemoc domowa oraz trudności finansowe⁴⁰⁹. R. Ułmasow zwraca również uwagę, iż wyjazd mężczyźni poważnie komplikuje relacje między małżonkami, co prowadzi do stresu, głównie wśród kobiet, a nawet do rozpadu rodzin. Wynikająca z tego emocjonalna alienacja, duży dystans między małżonkami, trudna sytuacja ekonomiczna, w jakiej znajduje się rodzina, i zdrada - wszystko to staje się podstawą do rozwodu⁴¹⁰. Innym powodem, który

⁴⁰³ Władze Tadżykistanu zakładają, że realizacja Państwowego programu zdrowia reprodukcyjnego na lata 2019-2022 pozwoli w ciągu trzech lat zapobiec ponad 450 tys. przypadków niechcianej ciąży.

⁴⁰⁴ Należy zwrócić uwagę, że w stosunku do roku 2017 liczba zawieranych małżeństw w 2018 r. wzrosła o 4009. Za wcześniej jest jednak mówić o jakimś trwałym trendzie.

⁴⁰⁵ Dane za: *Основные демографические...*, op. cit.

⁴⁰⁶ Dane za: *Основные демографические...*, op. cit.

⁴⁰⁷ Zagraniczna migracja zarobkowa Tadżyków wiąże się również z tzw. wczesnymi małżeństwami. Wczesne małżeństwa mają szczególnie negatywne konsekwencje dla dziewcząt, które stały się żonami w młodym wieku: minimalne szanse na wykształcenie, zdobycie zawodu, samodzielne zarabianie pieniędzy, zwiększają ryzyko znacznego pogorszenia ich życia, jeśli małżeństwo z mężczyzną, który wyjechał do pracy, rozpadnie się. Ponadto, jeśli małżeństwo nie zostało oficjalnie zarejestrowane, ale odbyła się ceremonia religijna, nie będzie ono uznawane za legalne w państwie świeckim. Zob. np. *Таджикистан: ранние браки как следствие миграции*,

https://www.bbc.com/russian/international/2013/03/130321_tajikistan_demographics (05.06.2020); Д. В. Полетаев, *Трудовая миграция в Россию и матримониальное поведение в странах Центральной Азии*<http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0579/analit03.php> (05.06.2020).

⁴⁰⁸ Ciężko jest wskazać dokładną liczbę migrantów Tadżyckich. Szacuje się, że co roku może pracować za granicą od 600 tys. do 1 mln Tadżyków. Głównym kierunkiem wyjazdów zagranicznych za pracą jest Rosja i Kazachstan. Zob. С. Рязанцев, *Трудовая миграция из Центральной Азии в Россию в контексте экономического кризиса*. № 55 Валдайские Записки.

⁴⁰⁹ Zob. А. Акобиршоева, *В Таджикистане стало меньше разводов. Радоваться еще рано?* <https://rus.ozodi.org/a/29685030.html> (05.06.2020).

⁴¹⁰ Zob. Р. Ульмасов, *Влияние внешней миграции на брачность и разводимость мигрантов*, <https://russiancouncil.ru/blogs/rahmon-ulmasov/vliyanie-vneshney-migratsii-na-brachnost-i-razvodimost-migrantov/> (05.06.2020).

oddziałuje na wzrost liczby rozwodów w ostatnim czasie, jest chęć otrzymania rosyjskiego obywatelstwa⁴¹¹. W opinii niektórych par decydujących się na rozwód, będąc samemu łatwiej i szybciej można uzyskać rosyjskie obywatelstwo niż w przypadku bycia w związku małżeńskim⁴¹². W przypadku spadku liczby zawieranych małżeństw jest to również ściśle związane z procesami migracyjnymi Tadżyków, którzy wyjeżdżając do pracy głównie do Rosji coraz bardziej przejmują wzorce kulturowe Rosjan, tj. nie śpieszą się z zakładaniem rodzin, a relacje ze starszymi krewnymi budowane są na podstawie mniejszej zależności niż zwyczajowo jest to przyjęte w Tadżykistanie. Ponadto młodzi ludzie z Tadżykistanu, będąc z dala od swoich krewnych, przyzwyczajają się do niezależności. Znaczną część swoich zarobków zachowują dla siebie. Taki styl życia jest atrakcyjny dla coraz większej liczby Tadżyków. Trend ten dotyczy to zwłaszcza miast, które przyciągają pracowników migrujących⁴¹³.

Tabela 4. Ruch naturalny ludności Tadżykistanu w latach 2011-2018

Rok	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Urodzenia (tys.)	224,2	219,3	209,4	229,5	237,5	230	224,1	231
Urodzenia na 1000 osób	29,1	27,8	25,9	27,8	28,1	26,6	25,4	25,6
Zgony (tys.)	33,9	32,9	31,7	32,9	33,5	34,1	32	32,7
Zgony na 1000 osób	4,3	4,3	3,9	4,0	4,0	3,9	3,6	3,6
Przyrost naturalny (tys.)	190,3	186,4	177,7	196,6	204	195,9	192,1	198,3
Przyrost naturalny %	24,8	23,5	22,0	23,8	24,1	22,7	21,7	22
Zawierane małżeństwa	94730	97653	96989	95537	76956	72499	78638	82647
Zawierane małżeństwa na 1000 osób	12,3	12,4	12,0	11,6	9,1	8,4	8,9	9,1
Rozwody	6762	7417	7920	9037	8346	8845	10053	10976

⁴¹¹ Liczba obywateli Tadżykistanu, w odniesieniu do których podjęto decyzję o przyznaniu obywatelstwa rosyjskiego w okresie od stycznia do grudnia 2019 r. wyniosła 44707 osób na łączną liczbę 497817, co stanowi 8,9%. Pod tym względem Tadżykistan zajmuje 3 miejsce za Ukrainą (299422 osób) i Kazachstanem (50492 osób) Zob. *Отдельные показатели миграционной ситуации в Российской Федерации за январь - декабрь 2019 года с распределением по странам мира*, <https://мвд.рф/Deljatelnost/statistics/migracionnaya>. (05.06.2020).

⁴¹² Zob. *В Таджикистане стали больше разводиться ради российского гражданства*, <https://regnum.ru/news/2572346.html> (05.06.2020).

⁴¹³ Należy również odnotować, iż na przestrzeni ostatnich lat zmienił się skład migracji zarobkowej, który jest czynnikiem wpływającym na spadającą liczbę zawieranych małżeństw. Podczas gdy wcześniej członkowie rodziny wyjeżdżali za granicę do pracy, to ostatnio można zaobserwować trend wskazujący, iż wyjeżdżają coraz młodszy ludzie, którzy nie zdążyli jeszcze znaleźć żony i mieć dzieci. Wielu z nich próbuje znaleźć partnera w Rosji. Zob. *Муж, отец, мигрант: зависит ли таджикская экономика от семейных традиций* <https://tj.sputniknews.ru/analytics/20180516/1025565254/migrant-semya-ekonomika-tajikistan.html> (05.06.2020).

Rozwody na 1000 osób	0,9	0,9	1,0	1,1	1,0	1,0	1,1	1,1
----------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

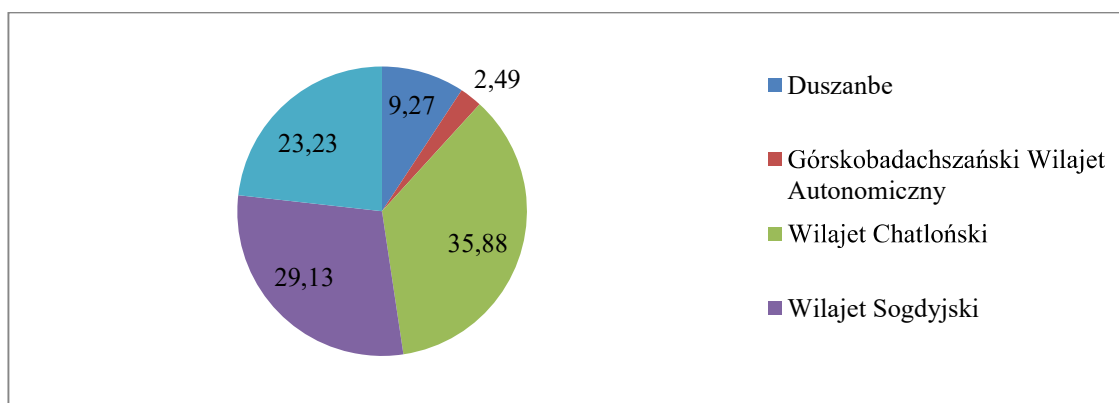
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Основные демографические...*, op. cit.

Rozmieszczenie ludności według podziału administracyjnego

Tadżykistan jest krajem, którego, aż 93% terytorium zajmują góry należące do najwyższych systemów górskich. Oprócz warunków naturalnych, które implikują rozmieszczenie terytorialne ludności w Tadżykistanie, występuje szereg innych czynników, które w przeszłości również odgrywały istotną rolę. T. Bodio, S. Isłomow i W. Śmidowski wymieniają takie uwarunkowania jak: historyczne, religijne, ekonomiczne, kulturowe, polityczne, socjologiczne, ekologiczne, psychologiczne i edukacyjne⁴¹⁴.

Według podziału administracyjnego państwo dzieli się na 4 wilajety i miasto wydzielone, którym jest stolica Duszanbe. W 2018 r. stolica zamieszkiwana była przez ponad 846 tys. 400 osób, co stanowi 9,27% łącznej populacji Tadżykistanu. Natomiast najwięcej osób mieszka w Wilajecie Chatłońskim - 3 mln 274 tys. 900 osób (35,88%), w Wilajecie Sogdyjskim - 2 mln 658 tys. 400 tys. osób (29,13%), w Wilajecie Administracyjnym Centralnie - 2 mln 120 tys. osób (23,23%). Najmniej zamieszkaną częścią Tadżykistanu jest Górskobadachszański Wilajet Autonomiczny z populacją 226 tys. 900 osób (2,49%)⁴¹⁵.

Wykres 4. Udział populacji poszczególnych regionów w łącznej populacji Tadżykistanu w 2018 r. (%)



Źródło: *Численность постоянного...*, op. cit.

⁴¹⁴ Zob. T. Bodio, S. Isłomow, W. Śmidowski, *Procesy demograficzne...*, op. cit. s 293.

⁴¹⁵ Dane za: *Численность постоянного...*, op. cit.

Interesujące jest rozmieszczenie populacji w poszczególnych regionach Tadżykistanu w ujęciu na ludność miejską i wiejską. Największy, w ujęciu procentowym wzrost populacji miejskiej w latach 1991 - 2018 zanotował Wilajet Administrowany Centralnie (61,14%), najmniejszy natomiast Wilajet Sogdyjski (20,54%). Największy wzrost liczby ludności wiejskiej miał miejsce w Wilajecie Chatłońskim (81,72%), najmniejszy w Górskobadachszańskim Wilajecie Autonomicznym (31,23%)⁴¹⁶.

Łącznie liczba osób mieszkających na obszarach wiejskich w Tadżykistanie wzrosła z 68,7% w 1991 r. do 73,7% w 2018 r.⁴¹⁷. Zwiększająca się liczba ludności wiejskiej w porównaniu do liczby ludności miejskiej⁴¹⁸ wynika nie tylko z większego przyrostu naturalnego o którym wcześniej była mowa. Istotnym czynnikiem wpływającym na tak dużą dysproporcję jest postępująca dezurbanizacja kraju⁴¹⁹, która wraz wysokim bezrobociem i wzrostem kosztów utrzymania w miastach skutkują przymusową migracją na obszary wiejskie⁴²⁰. Ponadto należy odnotować, iż rynek kredytów hipotecznych w Tadżykistanie istnieje w bardzo podstawowej formie, a pożyczki hipoteczne udzielane są tylko przez niektóre banki⁴²¹. Jest to czynnik, który również nie sprzyja rozwojowi miast i przyciąganiu do nich mieszkańców wsi, a tym samym zmniejszaniu dysproporcji pomiędzy liczbą ludności miejskiej i wiejskiej.

Tabela 5. Dynamika zmian ludności miejskiej i wiejskiej Tadżykistanu w podziale na regiony w latach: 1991, 2000, 2011 i 2018

Region	Ludność miejska				Ludność wiejska			
	1991	2000	2011	2018	1991	2000	2011	2018
Duszanbe	584,3	564,0	731,1	831,4	0,00	0,00	0,00	0,00

⁴¹⁶ Z danych wynika, iż w Duszanbe w latach 1991-2018 liczba ludności wzrosła o 247,1 tys. (wzrost o 42,29%). Liczba ludności miejskiej Górskobadachszańskiego Wilajetu Autonomicznego wzrosła o 9 tys. osób (43,06%), ludności wiejskiej o 46 tys. 100 tys. (31,23%). Liczba ludności miejskiej Wilajetu Chatłońskiego wzrosła o 199 tys. 200 tys. osób (53,90%), a liczba ludności wiejskiej o 1 mln 182 tys. 600 osób (81,72%). Natomiast liczba ludności miejskiej Wilajetu Sogdyjskiego wzrosła o 110 tys. 200 osób (20,54%), a liczba ludności wiejskiej o 864 tys. 600 osób (78,8%). Z kolei liczba ludności miejskiej Wilajetu Administrowanego Centralnie wzrosła o 101 tys. osób (61,14%), a liczba ludności wiejskiej o 810 tys. 600. osób (81,68%). Wyliczenia własne na podstawie: *Численность постоянного...*, op. cit. oraz *Демографический ежегодник...*, op. cit. s. 25-26.

⁴¹⁷ Dane za 1991 r. za: *Демографический ежегодник*, op. cit. s. 22., Dane za 2018 r. za: *Удельный вес городского и сельского населения в общей численности населения, 2000-2018*, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.

⁴¹⁸ Na cztery regiony w trzech liczbach ludności wiejskiej wzrosła od 78,8% do 81,72% znacznie przewyższając wzrost liczby mieszkańców miast.

⁴¹⁹ Tadżykistan ma najniższy poziom urbanizacji wśród krajów Azji Centralnej. Zob. *Tajikistan. Country...*, op. cit., s. 8.

⁴²⁰ Zob. М. Петрушков, *Демографическая политика в Республике Таджикистан*, <https://cabar.asia/ru/mihail-petrushkov-demograficheskaya-politika-v-respublike-tadzhikistan/> (15.06.2020).

⁴²¹ Zob. *Tajikistan. Country...*, op. cit., s. 41.

Górskobadachszański Wilajet Autonomiczny	20,9	27,5	28,1	29,9	147,6	178,8	178,4	193,7
Wilajet Chatłoński	369,6	374,4	467,0	568,8	1447,1	1770,8	2231,6	2629,7
Wilajet Sogdyjski	536,5	497,2	560,3	646,7	1097,2	1374,6	1687,3	1961,8
Wilajet Administrowany Centralnie	165,2	166,9	234,0	266,2	992,4	1174,3	1503,4	1803,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Демографический ежегодник...*, op. cit.s. 25 - 27.

Struktura populacji w ujęciu płci i wieku

W strukturze ludności według płci począwszy od 2000 r. obserwujemy przewagę liczby mężczyzn, choć jeszcze latach 90 XX w. to kobiety dominowały w strukturze populacji. W 2018 r. mężczyźni stanowili 50,7% ogółu ludności, a kobiety 49,3%⁴²². Szczegółowe dane z lat 2011 - 2018 pokazujące utrzymujący się trend w tym zakresie ilustruje tabela 6.

Tabela 6. Udział kobiet i mężczyzn w populacji Tadżykistanu (%) w latach 1979, 1989, 2001 i 2011-2018

Rok	1979	1989	2001	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Kobiety	50,6	50,3	49,9	49,5	49,5	49,5	49,5	49,4	49,4	49,3	49,3
Mężczyźni	49,4	49,7	50,1	50,5	50,5	50,5	50,5	50,6	50,6	50,7	50,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Демографический ежегодник...*, op. cit., s. 30.

W kontekście struktury populacji według płci warto zwrócić uwagę na zmieniające się proporcje między liczbą kobiet i liczbą mężczyzn w poszczególnych grupach wiekowych. Wśród ludności w grupach wiekowych od 0 do 39 lat przeważają mężczyźni. Natomiast w grupach wiekowych powyżej 39 lat, za wyjątkiem 70-74 lat, większość stanowią kobiety. Widać tu pewną prawidłowość - im starsza grupa ludności, tym bardziej kobiety przeważają nad mężczyznami pod względem liczebnym. Jest to związane z długością życia w Tadżykistanie - kobiety żyją średnio o ok 4 lata więcej niż mężczyźni⁴²³.

⁴²² Dane za: *Демографический ежегодник...*, op. cit., s. 30.

⁴²³ Dane za: *Демографический ежегодник...*, op. cit., s. 36.

Tabela 7. Populacja kobiet i mężczyzn w podziale na grupy wiekowe (2018 r.)

Wiek	Kobiety	Mężczyźni
0-9	1054321	1149334
10-14	418503	441433
15-19	417182	438785
20-24	416063	432118
25-29	421661	425853
30-34	365930	370682
35-39	269363	275461
40-44	226199	224033
45-49	208750	202052
50-54	187033	178541
55-59	160064	153833
60-64	102575	95905
65-69	64846	59237
70-74	29664	29848
75-79	29730	27917
80 i więcej	30680	23599

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Демографический ежегодник...*, op. cit.s. 36.

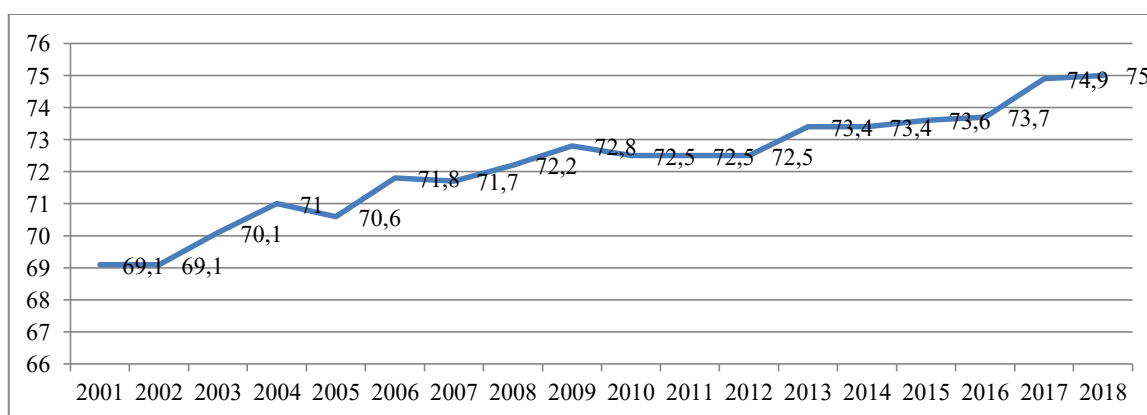
Z dokonanej analizy struktury populacji Tadżykistanu w ujęciu wieku można wyciągnąć wniosek, że jest to społeczeństwo młode. W 2018 r. ponad 71% stanowiły osoby do 34 roku życia. Porównując to do 2000 r. okazuje się, że osoby do 34 roku życia stanowiły 76,8% całej populacji Tadżykistanu, więc spadek rzędu niecałych 6 % w ciągu blisko 20 lat jest nieduży.

Osoby w wieku produkcyjnym stanowią 60% populacji, natomiast osoby w wieku emerytalnym zaledwie 5,7%. Taki rozkład demograficzny jest bardzo korzystny dla gospodarki kraju, ponieważ Tadżykistan dysponuje ogromnym potencjałem zasobów pracy. Potencjał ten może mieć jednak również negatywną stronę - przy braku intensywnego tworzenia miejsc pracy - poziom bezrobocia może znacząco wzrosnąć. Dodatkowo sytuację komplikuje fakt, iż osób w wieku poniżej produkcyjnego jest bardzo dużo - ponad 3 mln (34,3% całej populacji Tadżyków). Stanowi to bazę do dalszego szybkiego wzrostu ludności

republiki i jest swojego rodzaju „bombą z opóźnionym zapłonem” w przypadku braku zapewnienia odpowiedniej liczby miejsc pracy.

Ponadto, należy odnotować, iż Tadżykistan posiada korzystną strukturę płci i wieku tj. proporcjonalny rozkład mężczyzn i kobiet w aktywnym wieku rozrodczym. Taki rozkład tworzy duży potencjał reprodukcyjny dla reprodukcji populacji. Jest to kolejny element świadczący o dużym potencjale demograficznym republiki, ale również pokazujący jak dużym wyzwaniem jest umiejętność efektywnego zarządzania demografią, która silnie jest związana z sytuacją gospodarczą.

Wykres 5. Średnia długość życia mieszkańców Tadżykistanu w latach 2001 - 2018



Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych za: *Основные демографические...*, op. cit.

Wskaźnikiem, który na przestrzeni lat uległ poprawie jest średnia długość życia Tadżyków. Proces wydłużania się długości życia rozpoczął się już w czasach ZSRR, by wyhamować w latach 90 XX w., a następnie w kolejnych latach ponownie systematycznie rosnąć. Średnia długość życia dla całej populacji Tadżykistanu z 69,1 lat w 2001 r. wydłużyła się do 75 lat w 2018 r.⁴²⁴. Wpływ na to ma rosnący poziom opieki zdrowotnej w Tadżykistanie⁴²⁵ i zmniejszający się poziom ubóstwa, który jeszcze w 1999 r. wynosił 81%, w 2012 r. 37,4%, a w 2018 spadł do poziomu 27,4%⁴²⁶. Należy podkreślić, że istnieją znaczne

⁴²⁴ Dane za: *Основные демографические...*, op. cit.

⁴²⁵ Jako przykład można podać następujące dokumenty rządowe, które świadczą o tym, że władze Tadżykistanu zdają sobie sprawę z wagi tematu jakim jest ochrona zdrowia obywateli: *Национальная стратегия здоровья населения Республики Таджикистан на 2010-2020 годы, Программа развития семейной медицины в Республике Таджикистан на 2011 – 2015*.

⁴²⁶ Dane za 1999 r. za: *Национальный Доклад о Человеческом Развитии 2014: Таджикистан: доступ к ресурсам для человеческого развития*, Фонд Организации Объединенных Наций в области народонаселения (UNFPA) и Международная организация труда (ILO), Душанбе, 2015, dane za 2012 r. i 2018 r. za: *Бедность в Таджикистане 2019*,

różnice w poziomie ubóstwa w poszczególnych regionach Tadżykistan⁴²⁷, choć zjawisko to częściej występuje w rejonach wiejskich (30,2%) niż miejskich (21,5%)⁴²⁸.

Uwagi końcowe

Tadżykistan to państwo, które pomimo niekorzystnych warunków naturalnych posiada bardzo dobrą sytuację demograficzną. Wpływ na nią na przestrzeni lat miały uwarunkowania geograficzne, historyczne, religijne, ekonomiczne, kulturowe, polityczne, socjologiczne, ekologiczne, psychologiczne i edukacyjne.

Dla Tadżyckiej SRR w wymiarze demograficznym znamienym był bardzo dynamiczny wzrost populacji (na przestrzeni 64 lat, od 1925 r. do 1989 r. wzrost na poziomie 413%). Duża dynamika przyrostu populacji Tadżyckiej SRR w pierwszych latach jej funkcjonowania wynikała przede wszystkim z powiększenia się jej terytorium, a w kolejnych dekadach była związana z wysoką liczbą urodzeń dzieci przypadającej na jedną kobietę (między 4 a 6,3 urodzeń), wzrostu wskaźnika długości życia, oraz poprawy opieki zdrowotnej. Dodatkowym elementem sprzyjającym dynamicznemu wzrostowi populacji były tradycje posiadania wielodzietnej rodziny oraz polityka władz radzieckich. Skład etniczny również ulegał zmianom – największą liczbę mieszkańców Tadżyckiej SRR stanowili Tadżykowie (udział w całej populacji wahał się pomiędzy 59% a 63% populacji), Uzbegy (udział w całej populacji utrzymywał się na stałym poziomie 23%), Rosjanie (udział w całej populacji wahał się pomiędzy 9% a nieco ponad 13%). Stosunkowo wysoki odsetek populacji rdzennych narodowości (Tadżyków i Uzbeków) był związany z tradycją posiadania wielu dzieci, co wpływało na szybsze tempo wzrostu ludności rdzennych narodowości niż całej populacji.

Lata 90. ubiegłego wieku charakteryzują się dalszym wzrostem populacji. Nie był on już tak dynamiczny, jak można to było obserwować w czasach radzieckich. Było to wynikiem pogorszenia się poziomu życia i wzrostu ubóstwa wśród ludności. W pierwszej dekadzie niepodległości Tadżykistan musiał nie tylko zmierzyć się z transformacją gospodarki z centralnie planowanej na wolnorynkową, ale również kryzysem politycznym, który w

<https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/infographic/2019/10/17/poverty-in-tajikistan-2019> (15.06.2020). Eksperti Banku Światowego zwracają uwagę, że poziom ubóstwa zmienia się w ciągu roku. Wpływ na wahania ma liczba dostępnych miejsc pracy i pieniędzy przesyłanych przez migrantów zarobkowych.

⁴²⁷ Poziom ubóstwa w regionach Tadżykistanu przedstawiał się następująco: Sogdyjski Wilajet (17,5%), Duszanbe (23,5%), Górskobadachszański Wilajetu Autonomiczny (27,5%), Chatłoński Wilajet (32,7%), Wilajet Administrowany Centralnie (33,2%).

⁴²⁸ Zob. *Бедность в Таджикистане* 2019. <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/infographic/2019/10/17/poverty-in-tajikistan-2019> (15.06.2020).

konsekwencji doprowadził do wybuchu wojny domowej. Na to wszystko nałożył się kryzys gospodarczy. Skutkiem ww. wydarzeń były procesy dezurbanizacyjne i dezindustrializacyjne i masowa migracja ludności (ok. 1 mln osób). Charakterystycznymi cechami sytuacji demograficznej Tadżykistanu w latach 90-tych XX w. była: zwiększająca się dysproporcja pomiędzy liczbą ludności wiejskiej, a liczbą ludności miejskiej, zmniejszająca się przewaga udziału kobiet w całej populacji, zmiany w jej strukturze narodowościowej (wzrost udziału Tadżyków o blisko 18 % do poziomu 79,9%), obniżenie się średniej długości życia (szczególnie w odniesieniu do mężczyzn), wysoki poziom dzietności, a także wysoki poziom umieralności dzieci poniżej piątego roku życia na 1000 urodzeń na tle innych republik środkowoazjatyckich.

Chociaż społeczeństwo w Tadżykistanie podlega ciągłym przemianom, tj. spada liczba zawieranych małżeństw, rośnie liczba rozwodów, a migracje zdominowały krajobraz tego państwa, to obecna sytuacja demograficzna z punktu widzenia bezpieczeństwa demograficznego państwa jest dobra. Społeczeństwo tadżyckie posiada bardzo korzystną strukturę wieku populacji (osoby do 34 roku życia stanowią aż 71% całej populacji). Średnia przyrostu naturalnego w ostatnich latach kształtuje się na poziomie 192 tys. narodzonych dzieci. Dzietność utrzymuje się na wysokim poziomie (średnia z lat 2010-2015 to 3,5) i poziom umieralności dzieci do lat pięciu sukcesywnie od lat 90-tych XX w. spada. Ponadto, cechą charakterystyczną obecnej sytuacji demograficznej jest utrzymujący się już od blisko 20 lat wysoki odsetek ludności wiejskiej na poziomie 73,5%, a także spadający udział kobiet w populacji. Należy jednak mieć na uwadze, że pomimo korzystnych wskaźników demograficznych, zagrożeniem dla trwałości rodziny stanowiącej w Tadżykistanie istotny komponent społeczeństwa, może być rosnąca liczba rozwodów i spadająca liczba zawieranych małżeństw.

Ponieważ w Tadżykistanie utrzymują się czynniki i warunki związane z wysokim współczynnikiem urodzeń przy stosunkowo niskim wskaźniku umieralności oraz długość życia ludzi systematycznie wydłuża się, można założyć, że populacja tego państwa będzie nadal rosła, co również potwierdzają prognozy ONZ. Jeśli prognoza ONZ w wariantcie umiarkowanym sprawdziłaby się, w 2100 r w Tadżykistanu będzie żyło blisko 19 mln osób.

Należy mieć na uwadze, że zbyt dynamiczny wzrost populacji, jeśli nie idzie za nim rozwój gospodarczy, może wywoływać negatywne konsekwencje dla państwa, tj. prowadzić do pojawienia się problemów związanych m.in. z zatrudnieniem, zwiększać bezrobocie, wpływać na ogólne obniżenie się poziomu życia, a także zwiększać socjalne napięcie w społeczeństwie. Eksperti Banku Światowego zwracają uwagę, że główną przyczyną

bezrobocia i ubóstwa w Tadżykistanie jest właśnie bardzo szybki wzrost populacji i postulują ograniczenie przyrostu naturalnego⁴²⁹. W tym obszarze władze Tadżykistanu poczyniły pewne działania przyjmując w 2019 r. Państwowy program zdrowia reprodukcyjnego, który zakłada m.in. promowanie planowania rodziny⁴³⁰. Jest to krok w dobrym kierunku. Należy jednak wskazać, że nowa koncepcja w zakresie uregulowania całej polityki demograficznej nie została opracowana, choć poprzednia Koncepcja polityki demograficznej państwa Republiki Tadżykistan na lata 2003-2015⁴³¹ przyniosła pewne pozytywne efekty w ograniczeniu dynamiki przyrostu naturalnego⁴³².

Analizując demografię i jej ścisły związek z gospodarką i rynkiem pracy w Tadżykistanie nasuwa się pytanie: co w przypadku, kiedy gospodarka nie jest w stanie stworzyć odpowiednich warunków dla zatrudnienia swoich obywateli, a efekty ograniczania liczby urodzeń nie są wystarczające? Okazuje się, że wyjściem może być migracja ludności, ale tylko do pewnego stopnia i, co należy podkreślić, wyłącznie w krótkoterminowej perspektywie.

Tadżykistan jest przykładem państwa, który mając korzystną sytuację demograficzną, a jednocześnie nie będąc w stanie odpowiedniej liczby miejsc pracy dla swoich obywateli, zdecydował się na wykorzystanie migracji dla rozwiązania problemu nadwyżki siły roboczej. Warto przy tym zwrócić uwagę, iż migracja zarobkowa Tadżyków ma pozytywny wpływ na państwo i migrantów. Z drugiej jednak strony wiążą się z nią liczne zagrożenia dotyczące zarówno państwa, społeczeństwa, jak samych migrantów i ich rodzin, które mogą być trudne do wyeliminowania bez wprowadzenia odpowiednich rozwiązań.

⁴²⁹ Zob. *Рожать или не рожать: надо ли Таджикистану сдерживать рост населения*, <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/infographic/2020/04/27/tajikistan-macro-poverty-outlook-spring-2020> (02.05.2020)

⁴³⁰ Władze Tadżykistanu zakładają, że realizacja Państwowego programu zdrowia reprodukcyjnego na lata 2019-2022 pozwoli w ciągu trzech lat zapobiec ponad 450 tys. przypadków niechcianej ciąży.

⁴³¹ Zob. *Постановление "О Концепции государственной демографической политики Республики Таджикистана 2003-2015 гг.*

http://www.gender.cawater-info.net/publications/pdf/law_rt_4_ru.pdf (02.05.2020).

⁴³² Na koniec 2015 r., kiedy zakończył obowiązywać dokument wskaźnik urodzeń zaczął stopniowo spadać (współczynnik dzietności, według ONZ, spadł z 4,5 dzieci do jedna kobieta w 2000 r. do 3,5 w 2015 r.). Należy wskazać, że politykę demograficzną państwa wspierała głównie wykształcona część ludności miejskiej. Mieszkańcy wsi, tak jak poprzednio, uważali działania związane z planowaniem rodziny za ingerencję w „wolę Wszechmogącego” i naruszenie tradycji. Dodatkowo sytuację skomplikowało nasilenie procesów dezurbanizacji z którymi wiązał się odpływ mieszkańców miast na wieś. Tradycyjne wartości na wsi trzymają się mocniej, kobiety są mniej wykształcone i bardziej zależne od mężów, zaś na dzieci patrzy się przez pryzmat ekonomii, ponieważ dodatkowe ręce do pracy mają większe znaczenie niż w mieście. Zob. A. Козырева, *Демографическая аномалия. Сколько миллионов сограждан нужно Эмомали Рахмону для всеобщего счастья*. <https://www.fergananews.com/articles/9984> (02.05.2020).

Streszczenie:

W opracowaniu wskazuje się na tendencje i specyfikę procesów demokratycznych w Tadżykistanie. Jako punkt wyjścia autor wybrał czasy Tadżyckiej SRR, kiedy to rozpoczął się dynamiczny wzrost populacji. Autor omawia dynamikę zmian demograficznych w latach 90-tych XX, która z uwagi na wojnę domową w Tadżykistanie w latach 1992 - 1997, transformację gospodarki z centralnie planowanej na wolnorynkową a także zerwaniu powiązań gospodarczych z republikami byłego ZSRR, znacznie zmalała. Główny akcent kładzie na wyjaśnieniu współczesnej sytuacji demograficznej. Zwraca uwagę, iż Tadżykistan jest przykładem państwa, który mając bardzo korzystną sytuację demograficzną, a jednocześnie nie będąc w stanie zapewnić możliwości zatrudnienia swoich obywateli, zdecydował się na wykorzystanie migracji dla rozwiązania problemu nadwyżki siły roboczej.

Słowa kluczowe:

Tadżykistan, Tadżycka SRR, demografia, procesy demograficzne, populacja, ruch naturalny ludności, struktura ludności, skład narodowościowy populacji, migracja ludności

Key words:

Tajikistan, Tajik SSR, demographic, demographic processes, population, vital statistic, population structure, national composition of the population, migration

Bibliografia:

1. Акобиршоева Афсона, *В Таджикистане стало меньше разводов. Радоваться еще рано?* <https://rus.ozodi.org/a/29685030.html>
2. *An overview of the World Bank's work in Tajikistan. Country Snapshot*, April 2020. <http://pubdocs.worldbank.org/en/417161587043463422/Tajikistan-Snapshot-Apr2020.pdf>
3. Asadułłajew Iskandar, Bodio Tadeusz, *Psychopolityczne i kulturowe następstwa wojny domowej*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia, społeczeństw, polityka*, Warszawa 2002.
4. *В Таджикистане стали больше разводиться ради российского гражданства*, <https://regnum.ru/news/2572346.html>
5. *Бедность в Таджикистане 2019*, <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/infographic/2019/10/17/poverty-in-tajikistan-2019>

6. Вишневский Анатолий, *Демографический кризис в странах СНГ*, Население и общество, 2005, № 197 - 198.
http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/s_map.php
7. Bodio Tadeusz, Isłomow Saduĥo, Śmidowski Witold, *Procesy demograficzne w: T. Bodio (red.), Tadżykistan. Historia, społeczeństw, polityka*, Warszawa 2002.
8. *Всесоюзная перепись населения 1939 года.*
9. *Всесоюзная перепись населения 1959 года.*
10. *Всесоюзная перепись населения 1970 года.*
11. *Всесоюзная перепись населения 1979 года.*
12. *Всесоюзная перепись населения 1989 года.*
13. Бобохонов Рахимбек Сархадбекович, *Миграционные процессы в Таджикистане (XX в.) и России*, Политика и общество - Но4 (88), 2012.
14. Соколова Людмила, *Демографическое развитие Республики Таджикистан в переходный период*, Центральная Азия и Кавказ, https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_05_sokolova.shtml
15. Curtis Glenn E., ed. *Tajikistan: A Country Study*. Washington: GPO for the Library of Congress, 1996. <http://countrystudies.us/tajikistan/23.htm>
16. *Демографическая ситуация в Таджикистане. Естественное и механическое движение населения и его социальные последствия*. Центральная Азия и Кавказ, https://www.ca-c.org/datarus/st_08_bush_4.shtml
17. *Демографический ежегодник Республики Таджикистан*, Душанбе 2019.
18. *GDP per capita (current US\$) - Tajikistan, Uzbekistan, Kyrgyz Republic, Turkmenistan, Kazakhstan*, World Bank Data, 2018.
19. Касымова София, *Традиция многодетного материнства у таджиков в контексте гендера и времени*. Вестник Евразии. №4 (34). М., 2006.
20. Kajumow Nurridin, *W kierunku gospodarki rynkowej*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia, społeczeństw, polityka*, Warszawa 2002.
21. Козырева Анна, *Демографическая аномалия. Сколько миллионов сограждан нужно Эмомали Рахмону для всеобщего счастья*. <https://www.fergananews.com/articles/9984>
22. *Краткая информация о текущей ситуации в экономике Республики Таджикистан за 2019 год*. <https://www.medt.tj/ru/makroeknpnrmika/sostoyanie/1203-nati-a-oi-rushdi-i-timoiyu-i-tisodii-um-urii-to-ikiston-dar-nimsoli-yakumi-soli-2019>
23. Lang Józef, *Tadżykistan: chroniczna stagnacja*, Kometaarze OSW, 2016.
24. Lang Maciej, *Wojna domowa i proces pokojowy w Tadżykistanie*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia, społeczeństw, polityka*, Warszawa 2002.
25. *Молодежь Центральной Азии. Таджикистан. На основе социологического опроса*. Представительство Фонда им. Фридриха Эберта в Казахстане, Алматы, 2017.
26. *Муж, отец, мигрант: зависит ли таджикская экономика от семейных традиций* <https://tj.sputniknews.ru/analytics/20180516/1025565254/migrant-semya-ekonomika-tajikistan.html>
27. *Национальная стратегия здоровья населения Республики Таджикистан на 2010-2020 годы*

28. *Национальный Доклад о Человеческом Развитии 2014: Таджикистан: доступ к ресурсам для человеческого развития*, Фонд Организации Объединенных Наций в области народонаселения (UNFPA) и Международная организация труда (ILO), Душанбе, 2015
29. *Население Таджикистана*, <https://countrymeters.info/ru/Tajikistan>
30. *Новая программа контрацепции: Минздрав взялся за таджиков, особенно за женщин*. <https://tj.sputniknews.ru/health/20190926/1029927303/tajikistan-kontratsepsiya-polovaya-etika-semiya.html>
31. *Отдельные показатели миграционной ситуации в Российской Федерации за январь - декабрь 2019 года с распределением по странам мира*, <https://мвд.рф/Deljatelnost/statistics/migracionnaya>.
32. *Основные демографические показатели, 1991-2018*, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.
33. *Основные показатели развития здравоохранения, 1991-2018*, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.
34. *Переводы из России, осуществленные через системы денежных переводов с I квартала 2014 г. по IV квартал 2018 г.*, http://www.cbr.ru/statistics/macro_itm/tg/
35. Петрушков Михаил, *Демографическая политика в Республике Таджикистан*, <https://cabar.asia/ru/mihail-petrushkov-demograficheskaya-politika-v-respublike-tadzhikistan/>
36. Полетаев Дмитрий Вячеславович, *Трудовая миграция в Россию и матримониальное поведение в странах Центральной Азии* <http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0579/analit03.php>
37. *Постановление "О Концепции государственной демографической политики Республики. Таджикистанна 2003-2015 гг."* http://www.gender.cawater-info.net/publications/pdf/law_rt_4_ru.pdf
38. *Программа развития семейной медицины в Республике Таджикистан на 2011 – 2015*
39. *Рожать или не рожать: надо ли Таджикистану сдерживать рост населения*, <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/infographic/2020/04/27/tajikistan-macro-poverty-outlook-spring-2020>
40. Рязанцев Сергей, *Трудовая миграция из Центральной Азии в Россию в контексте экономического кризиса*. № 55 Валдайские Записки.
41. Rosati Dariusz, *Średniookresowa strategia przekształceń strukturalnych, ożywienia gospodarki i reform*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan Historia, społeczeństw, polityka*, Warszawa 2002.
42. *Таджикистан: Экономический меморандум по стране 2019*, <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/infographic/2019/08/30/tajikistan-cem-2019>
43. *Таджикистан. Медико-Демографическое Исследование 2017*. Агентство по Статистике при Президенте Республики Таджикистан Душанбе, Республика Таджикистан, Министерство Здравоохранения и Социальной Защиты Населения Республики Таджикистан Душанбе, Республика Таджикистан, The DHS Program ICF Rockville, Maryland, USA. Душанбе 2018.

-
44. *Таджикистан: ранние браки как следствие миграции*, https://www.bbc.com/russian/international/2013/03/130321_tajikistan_demographics
 45. *Tajikistan: Youth unemployment rate from 1999 to 2019*, <https://www.statista.com/statistics/813092/youth-unemployment-rate-in-tajikistan/>
 46. *Tajikistan. Country Economic Memorandum. Nurturing Tajikistan's Growth Potential. Macroeconomics, Trade and Investment Global Practice, Europe and Central Asia Region*. Washington 2019. s. xiv i xv.
 47. Ульмасов Рахмон, *Влияние внешней миграции на брачность и разводимость мигрантов*, <https://russiancouncil.ru/blogs/rahmon-ulmasov/vliyanie-vneshney-migratsii-na-brachnost-i-razvodimost-migrantov/>
 48. *Удельный вес городского и сельского населения в общей численности населения, 2000-2018*, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.
 49. *Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate) – Tajikistan*, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=TJ>
 50. *Урбанизация в Центральной Азии: вызовы, проблемы и перспективы. Аналитический доклад 2013/03*, ЦЭИ, ЭСКАТО и ПРООН, Ташкент 2013.
 51. Юсупов Джамшед, *Проблемы демографического развития Таджикистана*, http://www.narodnaya.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=7598%3A2018-10-04-04-10-26&Itemid=216
 52. *World Bank Data*, <https://data.worldbank.org/country/tajikistan>
 53. *World Population Prospects, 2017 Revision. Volume I: Comprehensive Tables*, Department of Economic and Social Affairs Population Division, United Nations, New York, 2017.